

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. Ф. Верстюк

Українська революція: доба Центральної Ради *

Осінь 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з найперших серед воюючих сторін не витримала воєнних випробувань. Лютнева і жовтнева революції були їх безпосереднім відлунням. Активне використання гасла негайного припинення війни стало одним із вагомих чинників, які сприяли переходу влади в Росії до рук більшовиків.

Боротьба за мир, яку розгорнув Ленін в кінці 1917 — на початку 1918 р., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі, міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію щодо переговорів у Бресті як єдино вірну, яка тільки і привела країну до завоювання «мирного перепочинку». В чому полягав цей «перепочинок» для Росії, важко зрозуміти, адже рівень життя у 1918 р. катастрофічно знизився навіть у порівнянні з 1917 р., голод став повсякденною реальністю життя, промислове виробництво практично зупинилося, війна з зовнішнього фактора перетворилась у фактор внутрішній. Росія позбулася союзників на міжнародній арені, опинилася на довгі роки у самоізоляції. Єдине, що за таких умов вистояло і зміцнило свої позиції, це була влада більшовицької партії та її вождя. Сепаратний мирний договір з країнами Четверного союзу, якщо і дав перепочинок, то саме цим країнам. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше за весь хід війни дістали кількісну перевагу сил. Війна тривала ще майже рік, сіючи розруху і смерть.

Брестський мирний договір вніс значні корективи у хід міжнародного революційного руху, по суті, докорінно переписав сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, виробленими ще задовго до війни, світова революція повинна була розпочатися у Німеччині, яка і тільки яка мала забезпечити її перемогу.

На початку 1918 р. Німеччина і особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних потрясінь. Саме на них вказували і розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухаріним, відстоюючи гасло революційної війни. Ленін доклав неймовірних зусиль для нейтралізації лівих комуністів, в черговий раз продемонстрував свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Водночас за допомогою Брестського миру питання про революцію у Німеччині було відкладене до осені. В результаті головним плацдармом світової революції стала Росія, в силу чого незрівнянно виріс і авторитет Леніна. Саме у 1918 р. його особа набула планетарного масштабу, відтіснивши на другий план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Чи передбачав всі ці наслідки у повному обсязі в листопаді 1917 р. Ленін, сказати непросто, але те, що його дії мали саме таке спрямування, не викликає сумніву.

Вождя більшовицької партії мало тривожили юридично-правові проблеми завершення війни. Доля країни розглядалася ним виключно через подальший розвиток революції. Леніна не цікавив обиватель-громадянин, вартість для нього мав пролетар і селянин і не поодинокий, а витиражуваний у соціальну масу, доведений до відчаю, а отже, готовий до будь-яких руйнівних соціальних актів. Можна було б багато віддати, щоб цей

* Закінчення. Початок див. Укр. іст. журн. — 1995. — № 2, 5.

робітник і селянин, набувши досвід кровопролиття в шанцях світової війни, ставав би під знамена більшовицького радикалізму. Саме це насамперед і становило мету більшовиків.

Можна сказати, що більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну. Про необхідність завершення війни у 1917 р. говорили всі політичні сили Росії, але ніхто не знав, як її завершити цивілізовано, дотримуючись зобов'язань, взятих перед союзниками. Війна привела країну на край провалля. Більшовики пішли шляхом остаточного розвалу держави і армії, оскільки саме такий спосіб відкривав нові перспективи революційного розвитку і дозволяв зберегти владу в руках більшовицької партії.

Центральна Рада, як і більшість російської демократії, негативно відреагувала на позицію Раднаркому. Генеральний секретаріат прагнув стабілізувати ситуацію в країні. 9 листопада він ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання у Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом.

Постанова Генерального секретаріату різко негативно відреагувала на ленінський заклик до солдатів самочинно оголошувати перемир'я: «...сей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію»¹. Головна частина постанови була присвячена проблемі формування центрального російського уряду, уповноваженого і визнаного всіма або, принаймні, більшістю народів Росії. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен був бути однорідно соціалістичним і федеративним, утвореним «спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії»². Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори з зазначеними урядами про створення загальноросійського державного центру.

10 листопада голова Генерального секретаріату В. Винниченко зробив доповідь з проблем миру і центрального уряду Росії у Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні спроби формування уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне їх активізувати.

В нотах, відозвах, постановах Генерального секретаріату і Центральної Ради неодноразово засуджувалися кроки більшовиків, які виходили за межі загальноновизнаних норм міжнародного права, ігнорували зобов'язання, взяті перед союзниками. Українські політики намагалися апелювати до суспільної свідомості громадян Росії і України, але це зовсім не вплинуло на Раду народних комісарів.

2 грудня у Бресті-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку і укладення в найближчий час мирного договору.

Лише за таких обставин у діячів УЦР почало з'являтися розуміння того, що вони не поспівають за розвитком подій. Перед ними стала дилема. Або залишатися на старих позиціях і остаточно втратити вплив в армії, що, в свою чергу, могло обернутися великими неприємностями. Або міняти тактику. Треба було в якийсь спосіб перехопити ініціативу у більшовиків, які постійно випереджали українців, ставлячи їх чимдалі у все більш і більш скрутне становище. «Ініціатива була не наша, — згадував В. Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як большевики вже вступили в переговори з німецьким командуванням»³. Про свій намір стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин»⁴ Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обговорювалася і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні пере-

говори. Зокрема, мир повинен бути загальним, він має забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексій, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення III Універсалом Української народної республіки, Генеральний секретаріат підкреслював своє право на міжнародні зносини, і застерігав, що влада РНК «не простягається на Українську Республіку», а також що мир «може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української народної республіки»⁵. Оголошуючи про своє прагнення взяти участь у брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат, наполягав на тому, щоб остаточне завершення справа миру дістала на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Підштовхувані силою обставин, українці втягувалися у переговорний процес, який ініціювали більшовики і представники Четверного союзу. Зважитися на подібний крок для керівників УНР було непросто. Їх зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, крім того, і Грушевський, і Винниченко не раз звинувачувалися російською громадською думкою в австро- і германофільстві. Вступ до переговорів міг викликати нову хвилю звинувачень. Про те, що українці прагнуть не спалювати мости в стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на VIII загальних зборах УЦР, які відкрилися 12 грудня. Він наголошував, що уряд УНР йде відмінним від більшовиків шляхом: «Большевики хотять заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир»⁶. Зрозуміло, що це було сказано в надії бути почутими у Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не вдалося перевести у статус офіційних.

Тим часом німці швидко зрозуміли, що присутність українців у Бресті дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес. Тому вже 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників на переговорах у Бресті-Литовському повідомили Київ, що «готові повітати уповноважених представників Української народної республіки з участю в мирових переговорах в Бресті-Литовським»⁷.

Після кількаденного і бурхливого обговорення проблеми мирних переговорів на VIII загальних зборах було схвалено рішення про негайну посилку делегації до Бреста-Литовського. Її склад назвали центральні комітети УПСР та УСДРП. Головою делегації призначили В. Голубовича, а членами — М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н. ст.) у Бресті-Литовському розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних і неофіційних представників країн-учасниць. Українська делегація була однією з нечисленних і молододосвідчених, але вела себе активно і відважно, боронячи національну справу. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін у своєму щоденнику залишив характерний запис: «Українці різко різняться від російських делегатів. Вони багато менш революційні і непомірно більше цікавляться власним краєм як загальним соціалізмом (...) Їх змагання спрямовані на те, щоби стати якомога хутче самостійними. Вони ще не зовсім ясно здають собі справу, чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видко, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір ужити нас як відбивної площини, щоб тим легше скочити на большевиків. Вони йшли на те, щоби ми признали їх самостійність, а тоді вони виступлять із цим *fait accompli* (довершеним фактом) перед большевиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписуванні миру»⁸.

Як точно відзначив О. Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було ствердження себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглядалося конференцією і було позитивно вирішено. Від імені держав Четверного союзу О. Чернін офіційно заявив: «Ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим пред-

ставництвом самостійної Української Народної республіки»⁹. Аналогічна за характером заява була зроблена Л. Троцьким. Він оголосив, що «не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах». Остання, підкреслив нарком закордонних справ РСФРР, «виступає тут як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація»¹⁰.

Декларуючи власну позицію на переговорах, українська делегація спиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Та однозначне негативне ставлення країн Антанти до брестських переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру, він мав носити сепаратний характер. Але наскільки він буде прийнятним для України, хвилювало і делегацію, і Центральну Раду.

Українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто «приєднання до України — Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, північній Буковині та Закарпатській Україні»¹¹.

Подібна позиція виглядала територіальною претензією до Австро-Угорщини і викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті українці задовольнилися обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини. В останньому переговори просувалися для української делегації успішно. Характеризуючи їх хід, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР відзначив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляссі. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселює. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією української держави (...) Договір буде сприятливий для нас і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав»¹². Дев'яті загальні збори 220 голосами «за» («проти» — 1, «утрималося» — 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір. Власне, це право декількома днями раніше було декларовано IV Універсалом.

О. Севрюк згадував, що в уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов. Це пояснювалося насамперед ускладненням внутрішньої обстановки в Україні, викликаним наступом більшовицьких військ. Він писав, що в Києві панувала атмосфера непевності: «Непевність в завтрашньому дні була така велика, що Ц. Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір, на випадок, як би вона сама не в стані була цього зробити»¹³.

Українська делегація швидко повернулася до Бреста, почався останній найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли в своєму обозі представників харківського Народного секретаріату і намагалися подати ситуацію так, що влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького були відкинуті українською делегацією і не знайшли розуміння у представників Четверного союзу, але під їх приводом австрійська делегація намагалася зняти з обговорення галицьку проблему як свою внутрішню. Українцям довелося продемонструвати характер і витримку. Один з керівників німецької делегації генерал Гофман про цей момент згадував так: «В тих днях я дивувався з молодих українців. З цілою певністю вони знали, що крім евантуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом Чернінім при вимогах, які зголосили, і не відступали від них ані на крок»¹⁴.

Австро-Угорщині, яка знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний не менше, ніж Україні, і Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Така угода про створення з українських земель Галичини і Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угор-

щини була підписана 26 січня. А наступного дня (точніше ночі) представниками країн Четверного союзу та УНР було підписано мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що «вони хочуть сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»¹⁵.

Відповідно до преамбули був складений і основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі і дружбі. В ньому не було жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною визначалися по довоєнних російських кордонах, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визначити спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з угляденням бажань населення». Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, встановлювали паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок в золоті прирівнювалися до 462 золотих карбованців УНР).

Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молоді непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за обставин, що на той час склалися в Україні, він сам по собі мало що міг вирішити. На момент підписання договору УЦР і уряд УНР знаходилися в Житомирі, куди змушені були відступити. Їх становище було складним, поліпшити ситуацію могла лише стороння військова допомога. Її можна було чекати лише від країн Четверного союзу. Питання про військову допомогу 30 січня обговорювалося Радою народних міністрів. Ініціював обговорення М. Порш, який висловився за доцільність такої допомоги, «по можливості українськими полками». Окремі сумніви бентежили М. Ткаченка: «...мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо». Проте в підсумку він голосував за німецьку допомогу. До такого ж рішення прийшло 4 з 5 присутніх міністрів.

Того ж дня О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський підписали заклик до народів Австро-Угорщини і Німеччини з проханням допомоги.

Особливу надію вони покладали на українців-галичан: «Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття рам'я об рам'я з повертаючими воєннополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого свободолюбивого українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати в важку годину з надією, що нас голос буде вислуханий»¹⁶.

Для німців та австрійців подібний поворот справи не був несподіванкою, зовсім не з альтруїстичних міркувань вони підписували угоду з делегацією УНР. «І для нас теж Україна була необхідна, як сила економічна, і, очевидно, ми не могли відступити її большевикам (...), — писав генерал В. Людендорф. — Треба було здушити большевизм на Україні і встановити там такі порядки, які могли би дати нам воєнні користи: збіжжя й сирівців; з тією метою треба було посунутися вглиб країни»¹⁷. У спільній австро-українській заяві відзначалося: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає»¹⁸. Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

* * *

12 грудня 1917 р. у Харкові Україну було проголошено республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 17 грудня ЦВК Рад України

опублікував Маніфест про скинення Центральної Ради, Генерального секретаріату та про створення радянського уряду України — Народного секретаріату. До нього входили Артем (Ф. Сергєєв), В. Ауссем, Є. Бош, С. Бакинський, В. Затонський, В. Люксембург, М. Скрипник, Є. Терлецький, В. Шахрай, Г. Лапчинський. Незважаючи на піднесений тон маніфесту, становище уряду було не визначене. В. Шахрай іронізував з приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату України було невідоме. Навіть харківський більшовицький комітет та харківська рада робітничих депутатів не хотіли визнавати його правочинність. Цікаві спогади з цього приводу залишила Є. Бош: «Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, оскільки не довелося б одразу ж після падіння Центральної ради переїздити в Київ і в наступному не довелося би перекочувати ЦВК і Народному секретаріату з міста в місто»¹⁹.

Лише командуючий російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко встановив з ЦВК та Народним секретаріатом контакт, саме його війська допомогли останньому з приміщенням, рекувізувавши його у газети «Южный край». На базі цієї газети почав видаватися «Вестник Украинской Народной Республики». Про мету, з якою це було зроблено, ми вже говорили; створити ілюзію, що з Центральною Радою воює не Рада народних комісарів, а Народний секретаріат. Пізніше цей прийом більшовики використовували багато разів. Ленін не приховував радощів з приводу харківських проголошень і від імені РНК обіцяв «новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик і банків трудовому народові України»²⁰.

Ми вже згадували, як Троцький намагався використати представників ЦВК та Народного секретаріату на переговорах у Бресті з метою не допустити підписання українською делегацією окремого договору і як з цього нічого не вийшло. Не мав особливих успіхів Народний секретаріат і у сфері внутрішньої політики. Люди, які входили до нього, просто не були готові до державотворчої діяльності, за своєю політичною природою це були революціонери-руйнівники, до того ж для переважної більшості з них ідея української державності була неприйнятною або дуже далекою. Тож не випадково, що вже у січні 1918 р. Україна почала розпадатися на окремі частини. Спочатку 17 січня в Одесі була проголошена в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній Одеська радянська республіка, а 30 січня — на другий день після переїзду Народного секретаріату до Києва — у Харкові — Донецько-Криворізька радянська республіка.

Про самостійну діяльність радянського уряду України, тим паче про національне, навіть в межах радянської системи, українське державотворення не доводиться говорити. Народний секретаріат та ЦВК репродукували постанови РНК, проводили уніфікаційну політику. Так, були скасовані всі розпорядження Центральної Ради, ліквідована українська грошова система, поширено на територію України постанови та декрети РНК, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств. Промовисто про роль Народного секретаріату говорить факт націоналізації декретом Раднаркому харківського заводу «Гельферік-Саде».

Загалом промисловість України потрапила під дію Вищої Ради народно-го господарства, що була створена 2 грудня 1917 р. у Петрограді.

Зміни політичних режимів сприяли дальшому сповзанню економіки України у прірву економічної кризи. Сотні заводів, шахт, оголошених націоналізованими, лишилися ефективного управління, в результаті чого падав рівень виробництва, поширювалося безробіття. На селі за зиму 1918 р., відбувся повний розгром великої сільськогосподарської власності, чимало рентабельних господарств. Худоба, реманент, насіння було розібрано селянами по окремих дворах у відповідності з декретом про землю.

Перший період радянської влади в Україні пов'язаний з масовими проявами червоного терору. Оціційно ця політика у Радянській Росії була запроваджена з осені 1918 р., але її «апробація» відбулася значно раніше в Україні. Вже в грудні 1917 р. у Харкові влада Рад стверджувалася загонами В. Антонова-Овсієнка за допомогою розстрілів, аналогічна доля спіткала Катеринослав і Полтаву, а найяскравіше виявилася у Києві, де радянськими військами під командуванням М. Муравйова було страчено, за різними оцінками, від 2 до 5 тис. киян.

Час перебування радянського уряду у Києві обмежився трьома тижнями. Вже 22 лютого ЦВК Рад України створив Надзвичайний комітет по обороні революції від західних імперіалістів. Наступного дня Народний секретаріат заликав робітників і селян на відсіч полчищам іноземних імперіалістів і бандам буржуазних націоналістів. У відозві говорилося про інтервенцію проти країни Рад, про спроби залити кров'ю російську революцію, українські ж національно-державні гасла були забуті.

Чи ж треба говорити, що ніякої народної оборони України від наступу німців радянська влада організувати не змогла. Під прапорами п'яти революційних армій більшовикам вдалося зібрати ледь 25 тис. бійців, головне завдання яких полягало не стільки у боях з ворогом, скільки у вивезенні з України матеріальних цінностей²⁰.

Вище нам довелося говорити про пасивність українського суспільства під час наступу російських радянських військ на Україну. Поставивши свої власні інтереси над національно-державними, українське суспільство обрало для себе роль нейтрального спостерігача в драмі, яка розігралася між Центральною Радою і Раднаркомом. Кількома тижнями пізніше воно знову ж таки пасивно спостерігало за другою зворотною дією цієї ж драми. Звідси напрошується висновок, що, незважаючи на, здавалося б, всепоглинаючу хвилю революції, переважна більшість населення знаходилася поза політикою, розуміла її лише в межах дії особистих конкретних інтересів. Цікаве спостереження з цього приводу зробив В. Петрів, описуючи наступ військ УНР на початку березня 1918 р. на Київ: «Якось дико було дивитися на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходять різні сили, різні озброєні відділи, які один з другим змагаються; з заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється»²¹.

27 лютого Народний секретаріат поспішно залишив Київ і перебрався до Полтави. 9 березня він переїхав до Катеринослава. Тут на одному з засідань Народного секретаріату під впливом Є. Нероновича було прийняте рішення припинити воєнні дії і вступити у переговори з Центральною Радою, але наступного дня рішення скасували. Після проведення у Катеринославі 17 — 19 березня II Всеукраїнського з'їзду Рад 21 березня новообраний ЦВК Рад України переїхав до Таганрога, який став останнім місцем перебування його на українській землі. 18 квітня тут на сесії ЦВК Рад України Народний секретаріат був реорганізований в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів, так звану «дев'ятку». Сесія прийняла маніфест до робітників і селян із закликом до боротьби з окупантами і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Цей маніфест і поставив останню крапку в історії першого становлення радянської влади в Україні.

* * *

8 лютого німецькі війська почали просування на територію України. 14 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність німецьких і австро-угорських військ становила 450 тис. солдатів і офіцерів. Вони методично просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи особливого опору з боку радянських військ. В авангардах німецьких підрозділів йшли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України виявилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

На початку березня до Києва повернулися спочатку Рада народних міністрів, а декількома днями пізніше і Центральна Рада. Зустрічали їх в столиці досить стримано. Населення, переживши жах більшовицької окупації, розстріли і погроми, вчинені військами Муравйова, не знало, що чекати від німців і австрійців. Психологічно за роки світової війни суспільство звикло до того, що німці і австрійці-вороги, небажання продовжувати війну не бралось до уваги і вся провина за прихід чужинців впала на Центральну Раду.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів зробила першу спробу пояснити причини приходу іноземних військ та їх завдання. У її відозві до населення головною причиною називалася необхідність покласти край грабуванню Українці більшовиками. Саме з метою «допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізії українських полонених, українці січові стрільці з Галичини та німецькі війська», — наголошувалося у відозві, а далі йшлося про те, що ці війська «дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом Польового штабу нашої держави», що вони «не мають ніяких ворожих нам намірів»²². На початку березня ця тема ще не раз виникала на порядку денному. З протоколів засідання Ради народних міністрів видно, що український уряд практично не знав справжніх намірів німецьких та австрійських військ. На засіданні уряду 9 березня його члени намагалися з'ясувати у присутнього О. Севрюка, до яких рубежів має наступати німецьке військо, яка його кількість і які плани. Але в публічних виступах справа подавалася так, що прихід німців в Україну є безкорисною допомогою дружньої держави. Показовим у цьому сенсі був виступ голови Ради народних міністрів В. Голубовича перед Центральною Радою: «...Що торкається німецьких військ. Це є допомога і тільки (...) та допомога являється цілком дружньою допомогою, і навіть не являється особливо правильним той вираз, який перед тим був мною вжитий, а (саме), що вони найняті. Та допомога є по суті діла безплатна, вона, власне кажучи, вживається тільки тому, що ми такої допомоги просили. Як та справа у нас буде поладжена далі, бо нам прийдеться говорити про те, як довго може доведеться оставатися, про те будемо говорити згодом. Я думаю, що ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатися і надалі»²³. Аналогічні думки висловлювалися М. Грушевським, іншими діячами УЦР.

Радянська історіографія розцінювала цю ситуацію як свідомий обман Центральною Радою народних мас, перехід уряду УНР та Центральної Ради на службу до окупантів. Думається, що таке пояснення не відповідає дійсності, оскільки воно погано узгоджується з подальшим розвитком подій. Ситуація була драматичною, УЦР вводила в оману насамперед саму себе. Можна визнати її позицію недалекою, короткозорою, наївною, але документи свідчать, що провідні діячі УНР дійсно уявляли себе володарями становища, а німецьку військову присутність вважали суто технічною акцією, за допомогою якої вдалося позбутися більшовиків і яка, разом з тим, не буде мати якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику УНР. Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам «негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непорушно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції»²⁴. Через два дні УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, в якій наголошувалося на незмінності політики, проголошеної III на IV Універсалами. При цьому було знову згадано, що до внутрішньої політики «німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити (...) не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки»²⁵.

Осмислюючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В. Винниченко у «Відродженні нації» послідовно проводив

думку про те, що національно-державна ідея була поставлена Центральною Радою значно вище соціальної. І це відштовхнуло від неї народні маси. «Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю»²⁶, — писав В. Винниченко. Сьогодні ми можемо стверджувати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів природу державної влади, яка полягає в протистоянні стихійному руху мас, їх організації і спрямуванні. Саме в недостатній організованості українського державного апарату полягала його слабкість.

Цікаво, що думки В. Винниченка, які довгі роки в історіографії подавалися за зразок критичного ставлення до Центральної Ради, не були оригінальними. Принаймні досить співзвучно, але ще у березні 1918 р. висловлювався М. Грушевський. Народницька ідея, на якій він був вихований і постав як вчений і політик, міцно оволоділа ним. Обдумуючи ідею самостійної України в серії газетних статей, які вийшли пізніше брошурою «На порозі нової України», М. Грушевський залишається при переконанні, що українська держава — це не мета, це лише засіб: «Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної ради й її соціалістичного міністерства хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостью соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!»²⁷. І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, приходиш до висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед незаможного селянства. Цілком відверто з цього приводу М. Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня. Свою урочисту промову з нагоди першої річниці від утворення Центральної Ради він завершив словами: «У своїй діяльності Центральна рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси трудящих мас»²⁸.

Найхарактернішим чином ця позиція позначилася на вирішенні аграрного питання. Воно гостро дебатовалося у Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а у січні 1918 р. вилилося у прийняття досить радикального земельного закону, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. Такий закон аж ніяк не міг сприяти стабілізації політичного становища в Україні. З одного боку, він посилював ілюзії найбільшій частини селянства, сприяв розбурхуванню революційних пристрастей, а з іншого, настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян, котрі традиційно з козацьких часів володіли землею на правах приватної власності, а зрештою і німців, для яких найголовніше завдання полягало у забезпеченні Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом. Адже останнє ставало проблематичним в умовах аграрних перетворень.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ декларувало своє невтручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагалось схилити його до акцій, покликаних зміцнити державну владу. М. Ковалевський, який в останньому складі уряду УНР займав посаду міністра земельних справ і харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав з німецьким послом в Україні Муммом та його радником Мельхіором. Німці намагались переконати Ковалевського в необхідності збереження приватної власності на землю, в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їх думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу. Від цього українська держава могла б мати як політичний, так і економічний зиск. Продаж землі міг би стабілізувати фінансову систему, а поряд з тим перешкодити створенню політичної опозиції з боку класу земельних власників.

М. Ковалевський з цих розмов виніс лише здивування «цинізмом німецьких фінансових дорадників»²⁹.

Чи не тому голова Ради народних міністрів В. Голубович, виголошуючи 24 березня 1918 р. урядову декларацію, знову підкреслив, що земельна справа вирішуватиметься «на основі Універсалів і законів, виданих в свій час Центральною радою»³⁰, і за допомогою земельних комітетів.

Чого ж досягла Центральна Рада подібною політикою? Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, від яких можна було чекати захисту прав земельних власників. В. Петрів свідчив, що «чим незаможніша була група, тим більше було в неї невдоволення з приходу німців, тим більше побоювання змін політично-економічних»³¹. Нам не вдалося виявити будь-яких серйозних акцій незаможного селянства, спрямованих на активну політичну підтримку Ради у 1918 р. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу. 19 березня на засіданні Малої ради голова Комісії у справах виборів до Українських установчих зборів Мороз наводив невтішні приклади зриву виборів. У с. Хабному вибори не відбулися, бо селяни того дня грабували горілчані склади, в іншому селі вони були зайняті розпродажем панського сіна³². М. Ковалевський, повертаючись на початку березня 1918 р. до Києва з Генічеська, запам'ятав, що селяни вели себе «хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись відомої проповідки «моя хата скраю»»³³.

Ворожу позицію до аграрної політики, а зрештою, і в цілому до Центральної Ради, зайняли великі земельні власники. Апелюючи до німецького та австро-угорського командування з проханнями захистити їх від селянських погромів, вони знаходили необхідну підтримку. Незадоволеними виявилися і селяни-власники. 25 березня в Лубнах відбувся хліборобський з'їзд, проведений за ініціативою Української демократично-хліборобської партії. З'їзд визнав незадовільною, руйнівною аграрну політику УЦР, висунув вимогу відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, який залишається за господарством, передачу решти землі в оренду малоземельним. З'їзд вимагав поповнення Центральної Ради представниками хліборобів-демократів. 26 березня у Київ прибуло 200 представників з'їзду хліборобів для консультацій з керівництвом УЦР. Проте до порозуміння ця зустріч не привела, але в політичному житті столиці залишила помітний слід. «Поява цих дійсних селян — людей дійсно од плуга, які були до крайності обурені заведеними Центральною радою земельними порядками і які одверто та в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, зробила в Києві на всіх дуже сильне враження. З одного боку — всі противники Центральної ради осмілилися і зараз же почали зав'язувати з прибувшою селянською опозицією контакт; з другого — в колах Ради це викликало велике замішання, — згадував П. Скоропадський. — Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом: виявилось, що частина дійсного народу — працівники біля землі — зовсім не поділяє поглядів Центральної ради»³⁴.

Конфлікт хліборобів з урядом насамперед використав П. Скоропадський, нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а у 1917 р. один з активних провідників українізації армії та керівник «вільного козацтва».

Весною 1918 р. П. Скоропадський розпочав активну політичну діяльність, спрямовану на захоплення влади. Використовуючи опозиційні настрої, він створив і очолив політичну організацію «Українська народна громада», яка увійшла в контакт з Українською хліборобсько-демократичною партією та «Союзом земельних власників». Праві сили готувалися до боротьби з УЦР. Ідеї створення твердої авторитарної (гетьманської) влади, які вже в середині березня ходили по Києву у вигляді чуток, почали знаходити вихід для матеріалізації.

Зрештою, генеральна лінія Центральної Ради наштовхнулася на опозицію і в самих стінах Педагогічного музею. Можна не говорити про критику з боку неукраїнських фракцій, вона була традиційною з 1917 р., але у

березні до них приєдналася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала створення кабінету міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Критично оцінювала діяльність уряду і фракція УПСФ. 20 березня на засіданні Малої ради представник цієї фракції Кушнір, опонуючи М. Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, але і в соціальній сфері своєї діяльності. Центральною думкою його виступу стала теза про необхідність об'єднання всіх національно-суспільних чинників: «На Україні виростає нова сила. Ця сила капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України ніяк не можливо. І Українська Центральна рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії - всі повинні спільно керувати життям»³⁵.

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їх погляду, співробітництва з нею. У кінці березня до Відня з Києва повідомляли: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добувати ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостаті заступити, якщо не закликаємо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації»³⁶. Аналогічно висловлювалися й німці: «Надія на те, що, уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна»³⁷.

Не знаходячи з боку української влади реальної і обіцяної у Бресті підтримки у постачанні центральних держав хлібом і сировиною, а це було одне з найголовніших завдань окупаційних військ, їх командування почало активно і безпосередньо втручатися у внутрішні справи УНР.

Найпоказовішим у цьому плані став наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні Айхгорна від 6 квітня про засів полів. По змісту наказ був досить прагматичним і виходив з необхідності повного засіву земельних площ. Він попереджав селян, щоб вони не брали більше поміщицької землі, ніж можуть обробити, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати поміщикам у засіві землі. При спільному обробітку землі і поміщиками, і селянами урожай ділився між ними порівну.

Наказ викликав спалах пристрастей. Результатом гострих дебатів у Малій раді стала резолюція, в якій було зазначено, «що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш в тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної республіки, що ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме...»³⁸. Але, по суті, це вже була буря в склянці води, яка означала лише одне: Центральна Рада, зробивши ставку на найменш заможні верстви села, не дістала в них соціальної опори, і при цьому втратила підтримку окупаційних військ. Не спромігшись встановити дійовий контроль за життям країни, Центральна Рада потонула у вирішенні маси, можливо й нагальних, але дрібних питань, політичних дискусіях, численних інтерпеляціях. Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, перетворилася на щось у зразок політичного клубу з досить обмеженим колом учасників. Число присутніх у березні — квітні членів Малої ради не перевищувало 40 осіб. По суті, відбувалася її самоізоляція.

Останнє не могло залишитися непоміченим центральними державами. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін 3 квітня писав до Києва послу графу Форґачу: «...я б нічого не мав проти того, щоб нинішній, за слухами, що маються, цілком ізольований уряд був замінений іншим»³⁹.

Зміна уряду гальмувалася незавершеністю роботи тристоронньої комісії, яка готувала господарчий договір між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною. 23 квітня такий договір було підписано. Україна брала на себе зобов'язання поставити центральним країнам 60 млн. пудів зерна, 400 млн. штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Одночасно з укладенням цього договору Центральна Рада підписала собі вирок.

Наступного дня на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера у присутності німецького та австрійського послів та військових аташе доля Центральної Ради була практично вирішена. Тоді ж 24 квітня генерал Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади.

Німці бажали мати в Україні тверду владу, до цього ж прагнув і П. Скоропадський. Сторони порозумілися. 26 квітня фельдмаршал Айхгорн достав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду. Фельдмаршал зробив усе від нього залежне, щоб переворот відбувся без особливих ускладнень. Його наказом було запроваджено дію в Україні німецьких військово-польових судів, роззброєно синезупанну дивізію, проведено арешт декількох членів уряду УНР прямо в стінах Центральної Ради. Все це були методи психологічного тиску на Центральну Раду з метою не дати їй будь-яких шансів на опір. Рада була приречена, і більшість її членів розуміла це.

29 квітня став останнім в діяльності УЦР. Вона без бою здала владу у руки П. Скоропадського, якого на з'їзді земельних власників проголосили гетьманом України. Історичні джерела не зафіксували жодних помітних актів масового громадського протесту проти державного перевороту.

Відзначимо, що Центральна Рада віддала владу, але не поступилася принципами, не втратила політичної гідності. В останній день своєї діяльності вона схвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалася суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи, особливі права національних меншин. Торжество абстрактних демократичних принципів, до використання яких українське суспільство було явно неготовим, поставлене в Конституції вище реалій життя. Факт прийняття Конституції найяскравіше висвітлив суть УЦР, яка полягала в поєднанні привабливих, але ілюзорних надій і слабо реалізованих можливостей.

З падінням Центральної Ради до історії відійшов перший етап української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, складним переплетінням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вирватись із лабет російської імперії.

Доба Центральної Ради продемонструвала гаму і сильних, і слабких сторін української революції. До перших слід віднести, за вдалим визначенням В. Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення Української народної республіки. До других — відсутність необхідного політичного і державного досвіду у керівників Центральної Ради, їх народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети. Ще більшим чином цей недолік був пригнаний широким українським масам, які не виявили достатньо розвиненої національної, а зрештою, і політичної свідомості, розуміння необхідності власної держави. Остання не зайняла достойного місця в українській анархічній ментальності.

Вичерпавши себе, перший етап української революції неминуче мав перейти в наступний. Маятник політичних пристрастей, досягнувши у 1917 р. крайнього лівого рівня, у 1918 р. злетів вправо.

- ¹ Робітнича газета. — 1917. — 11 листопада.
- ² Там же.
- ³ Винниченко В. Назв. праця. — Т. 2. — С. 199.
- ⁴ Христюк П. Назв. праця. — Т. II. — С. 95.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Там же — С. 97.
- ⁷ Там же. — С. 98.
- ⁸ Чернін О. Бересте-Литовське (Із твору «На світовій війні») // Берестейський мир з нагоди 10-тих роковин. 9/II 1918 — 9/II 1928. Спомини і мат. — Львів — Київ, 1928. — С. 146.
- ⁹ Христюк П. Назв. праця. — Т. 2. — С. 100.
- ¹⁰ Там же. — С. 99.
- ¹¹ Севрюк О. Берестейський мир (уривки із спогадів) // Берестейський мир... — С. 151.
- ¹² Народна воля. — 1918. — 24 січня.
- ¹³ Севрюк О. Назв. праця // Берестейський мир... — С. 156.
- ¹⁴ Гофман М. Берестейський мир (із твору «Війна прогайнованих нагод») // Берестейський мир... — С. 264.
- ¹⁵ Берестейський мир... — С. 303.
- ¹⁶ Нагаєвський І. Назв. праця. — С. 107.
- ¹⁷ Людендорф Е. Мирні переговори у Бересті-Литовському (Із твору «Мої військові спогади») // Берестейський мир... — С. 283 — 284.
- ¹⁸ Нагаєвський І. Назв. праця. — С. 107.
- ¹⁹ Е. Бош. Год борьбы. — К., 1990. — С. 166.
- ²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сб. док. и мат. В 3-х т. Т. 2. — Х., 1957. — С. 594.
- ²¹ Зв'язана договором з країнами Четверного союзу від 3 березня 1918 р. Рада народних комісарів не наважувалася відкрито допомогати своїм військам, які відступали з України, але ж таємно з Росії в Україну у березні-квітні надійшло 165 тис. гвинтівок, 3 тис. кулеметів, 360 гармат, 28 тис. гранат, 17 млн. набоїв.
- ²² В. Петрів. Спомини. Ч. 2. Від Берестейського мира до заняття Полтави. — Львів, 1928. — С. 9.
- ²³ Робітнича газета. — 1918. — 2 березня.
- ²⁴ Німецько-австрійська інтервенція на Україні. — Х., 1933. — Т. I. — С. 111.
- ²⁵ Нова рада. — 1918. — 9 березня.
- ²⁶ Робітнича газета. — 1918. — 13 березня.
- ²⁷ В. Винниченко. — Назв. праця. — Ч. 2. — С. 219.
- ²⁸ М. Грушевський. На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1991. — С. 84.
- ²⁹ Нова рада. — 1918. — 22 березня.
- ³⁰ М. Ковалевський. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 472.
- ³¹ Робітнича газета. — 1918. — 26 березня.
- ³² В. Петрів. Назв. праця. — С. 28.
- ³³ Нова рада. — 1918. — 20 березня.
- ³⁴ М. Ковалевський. Назв. праця. — С. 462.
- ³⁵ П. Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С. 88.
- ³⁶ Нова рада. — 1918. — 22 березня.
- ³⁷ Цит. Д. Дорошенко. Ілюстрована історія України 1917 — 1923 рр. Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — С. II.
- ³⁸ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — М., 1942. — С. 16.
- ³⁹ Робітнича газета. — 1918. — 17 квітня.
- ⁴⁰ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — С. 64.